

ԱՐՄԵՆ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

Հայերենը հնդեվրոպական լեզու է, ազգակից վաղուց ի վեր Հնդկաստանից մինչև Արևմտյան Եվրոպա տարածված բազմաթիվ լեզուների (հնդիրանական, թոխարական, անատոլիական, հունարեն, ալբաներեն, իտալյան, կելտական, գերմանական, բալթյան, սլավոնական և այլն): Այդ լեզուների նախնին՝ հնդեվրոպական մայր լեզուն կամ «նախալեզուն», պիտի խոսվելիս լիներ նախապատմական ժամանակներում, սահմանափակ ինչ-որ մի տարածքում՝ «նախահայրենիքում»: Ստորև, առանց խնդրի պատմությունը և ներկա վիճակը խորությամբ քննարկման, համառոտ ներկայացվում են այդ նախահայրենիքի տեղայնացման ու ժամանակագրման վերաբերյալ եղած հիմնական վարկածները, անդրադառնալով նաև հայոց լեզվի հնագույն պատմությանն առնչվող որոշ հարակից հարցերի:

Հնդեվրոպական նախահայրենիքը տեղայնացնելու լուծումները փնտրվել են առասպելաբանական, լեզվաբանական, հնագիտական, մարդաբանական և գենետիկական տվյալների հիման վրա: Գիտության զարգացման նախնական փուլում այն տեղայնացվել է Արարատ լեռան լանջերին (ըստ Աստվածաշնչի)¹, այսինքն՝ Հայկական լեռնաշխարհում, իսկ հետագայում, այլևայլ հիմնավորումներով, հնդեվրոպական լեզուների տարածման համարյա բոլոր տարածքներում՝ Հնդկաստանից ու Միջին Ասիայից մինչև Արևմտյան Եվրոպա²:

XIX–XX դդ. առավել նախապատվելի ու ընդունված են եղել նախահայրենիքի մի շարք տեղայնացումներ, բայց Հայկական լեռնաշխարհը և մերձակա տարածքները դրանց թվում չեն եղել: Միայն 1960–89 թթ. առաջարկված են եղել մի շարք տեղայնացումներ՝ Բալխաշ լճից մինչև Հոենոս ու Բալթիկ ծովից մինչև Միջագետք³: Առավել ընդունելի էր համարվում տեղայնացման չորս տեսակետ՝ 1) բալթյան-պոնտական, 2) անատոլիական (փոքրասիական), 3)

¹ Այս տեսակետն արտահայտվել է 1767-ին, հնդեվրոպաբանության նախակարապետ Ջ. Փարսոնսի կողմից, որը Եվրոպայի և Ասիայի ազգակից լեզուները կապում էր Նոյի որդի Հաբեթի ժառանգների հետ. տե՛ս J. P. Mallory. In Search of the Indo-Europeans: Language, Archaeology and Myth. London, 1989, p. 10.

² Այս հարցի վերաբերյալ տե՛ս նույն տեղում, էջ 143–144, В. А. Сафронов. Индоевропейские прародины. Горький, 1989. http://www.istorya.ru/book/safronov/safron_01-04.php; J. P. Mallory, D. Q. Adams. Encyclopedia of Indo-European Culture. London, Chicago, 1997, pp. 290–299; Д. ж. П. Мэллори. Индоевропейские прародины.– «Вестник древней истории», 1997, №1, с. 61–82; J. P. Mallory, D. Q. Adams. The Oxford Introduction to Proto-Indo-European and the Proto-Indo-European World. Oxford, 2006, pp. 442–463.

³ J. P. Mallory. In Search of the Indo-Europeans, p. 144.

կենտրոնավորողական-բալկանյան, 4) պոնտ-կասպյան (Կովկասից հյուսիս)⁴: Իսկ ներկայումս արդեն առանձնացնում են ընդամենը երկու հիմնական վարկած՝ անատոլիական և պոնտ-կասպյան⁵: Բնարկե, դա չի նշանակում, թե դրանցով սպառվում են շրջանառվող վարկածները (օրինակ, հնդկաստանյան նախահայրենիքի տեսությունը լայնորեն տարածված է հատկապես Հնդկաստանում):

Երկար ժամանակ առավել հավանական է համարվել նախահայրենիքի տեղայնացումը ժամանակակից Ուկրաինայի և Հարավային Ռուսաստանի տարածքներում՝ Սև և Կասպից ծովերից հյուսիս (առաջ քաշված Օ. Շրադերի կողմից)⁶: Այդ տեսակետին են հարել նաև անցյալի նշանավոր հայագետները: Այսպես, խեթագետ Յ. Տիշլերը բերում է 1851–1992 թթ. տարբեր գիտնականների կողմից առաջ քաշված հիսուն տեղայնացում, որոնցից ամենահաճախ հանդիպողը հարավային Ռուսաստանն է⁷:

Այժմ ևս որոշ փոփոխություններով, առավել տարածված է Մ. Գիմբուտսի՝ 1950-ականներին առաջ քաշած «կուրգանային» (ռուս. курган «դամբանարդուր» բառից, ըստ թաղման ծեսի) կամ՝ «տափաստանային» նախահայրենիքի տեսությունը, ըստ որի՝ նախնական հնդեվրոպական հասարակությունը ծագել է մերձվոլգյան տափաստաններում և տարածվել արևմուտք՝ հայտնվելով Դանուբի ստորին հոսանքների և ավելի արևմուտք գտնվող տարածքների ոչ հնդեվրոպական նստակյաց հողագործների շրջանում: Տեղաշարժը տեղի է ունեցել երեք ալիքներով՝ մոտավորապես մ. թ. ա. 4500–4000, 3500 և 3000 թթ. (հնդիրանցիների տեղաշարժը արևելք թվագրվում է ավելի ուշ): Տափաստանային անասնապահներն օգտագործում էին ձիեր (տարածման ուշ փուլերում) և անվավոր փոխադրամիջոցներ: Նրանց նվաճած տարածքներում ձևավորվել են հայրագիծ և հայրիշխանական հասարակություններ, որոնք թաղում էին հանգուցյալներին կուրգան-դամբանարդուրներում և պաշտում արևային ու ռազմական արական աստվածություններ: Հնդեվրոպական ներգաղթողները կազմում էին նոր ստեղծվող հասարակությունների իշխող վերնախավը: Նրանց ազդեցությամբ Հին Եվրոպայի «մայրիշխանական» տիպի խաղաղասեր բնակչությունը վերափոխվել է և ընդունել նոր իշխողների լեզուն, կրոնն ու հասարակության կառույցը⁸: Այս տեսությունը, որը որոշակիորեն նորաց-

⁴ J. P. Mallory, D. Q. Adams. Encyclopedia of Indo-European Culture, pp. 297–299.

⁵ Ն՝Յ՝ J. P. Mallory, D. Q. Adams. The Oxford Introduction to Proto-Indo-European, pp. 460–463; Q. D. Atkinson, R. D. Gray. How Old is the Indo-European Language Family? Progress or More Moths to the Flame? Phylogenetic Methods and the Prehistory of Languages. Cambridge, 2006, pp. 91–92; L. L. Cavalli, A. A. Sforza Piazza. Diffusion of Genes and Languages in Human Evolution. Proceedings of the 6th International Conference on the Evolution of Language, Rome, 2006, pp. 255–266:

⁶ O. Schraeder. Sprachvergleichung und Urgeschichte. Jena, 1883.

⁷ J. Tischler. Bemerkungen zur Urheimatfrage. Novalis Indogermanica. Zeitschrift für Günter Naumann zum 80. Geburtstag. Graz, 2002, S. 477–478.

⁸ St' u M. Gimbutas. Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe. The Hague–London, 1965. *Միջնադարի սկզբի Եվրոպայի և Ինդո-Եվրոպացիների 3500–2500 թ. Վ. – Journal of Indo-European Studies (այսուհետև՝ JIES)*, 1973, 1–2, pp. 163–214; Ն ռ լ յ ի ի՝ Primary and Secondary Homeland of the Indo-Europeans: Comments on the

վել է Ջ. Մելլորիի կողմից, ինչպես և մյուսները, վիճարկվում է, բայց և այնպես, այն մինչև այժմ ունի առավել շատ հեղինակավոր կողմնակիցներ:

1970-ականների սկզբներին խորհրդային լեզվաբաններ Թ. Գամկրելիձեն և Վ. Բվանովը առաջ են քաշում հնդեվրոպացիների՝ Հայկական լեռնաշխարհի հարավից և Հյուսիսային Միջագետքի ու Միջին հարավից տարածքներից, իսկ բրիտանացի հնագետ Ք. Ռենֆրյուն՝ հարավ-կենտրոնական Փոքր Ասիայից ծագելու վարկածները, որոնք 1980-ականներին ներկայացվում են մենագրություններով: Գամկրելիձեի և Բվանովի վարկածը հենվում է լեզվաբանական, մշակութաբանական և պատմական հսկայական նյութի վրա: Առաջնային դեր է վերագրվում հնդեվրոպական մայր լեզվի և սեմական ու քարթվելական լեզուների հին կապերին, որոնք, ըստ հեղինակների, տեղայնացնում են հնդեվրոպական նախահայրենիքը ոչ հեռու այդ լեզուների տարածման շրջաններից, այսինքն՝ Հայկական լեռնաշխարհում և մերձակայքում⁹: Ք. Ռենֆրյուն հենվում է հիմնականում հնագիտական նյութի և դիտարկումների վրա: Ըստ նրա՝ հին հնդեվրոպացիները Փոքր Ասիայի հարավ-կենտրոնական շրջանների հին երկրագործական բնակիչներն էին (Չաթալ հյուլուք և այլն), որոնք հետագայում դանդաղորեն տարածվել են այլ շրջաններ՝ իրենց հետ տանելով երկրագործական հմտությունները¹⁰:

Ժամանակի ընթացքում այս հեղինակները ճշտում և լրացնում են իրենց վարկածները: Ք. Ռենֆրյուն, ելնելով «հնդիսթական վարկածից»¹¹, հարավ-կենտրոնական Փոքր Ասիան ենթադրում է որպես, այսպես ասած, «նախանախահայրենիք»: Այստեղից հնդեվրոպացիների նախնիները, շուրջ մ. թ. ա. 7000 թվականից, գաղթել են դեպի Բալկանյան թերակղզի, որն էլ դիտվում է որպես «երկրորդային» հնդեվրոպական նախահայրենիք (թվագրվում է մ. թ.

Gamkrelidze-Ivanov Articles.– JIES, 1985, 1–2, pp. 185–202; J. P. Mallory. In Search of the Indo-Europeans, 182–185 ff; D. W. Anthony. The Horse, the Wheel, and Language: How Bronze-Age Riders from the Eurasian Steppes Shaped the Modern World. Princeton, 2007, pp. 7, 83 ff. և այլն: Ուղղակի որպես տեղեկատվություն կարելի է նշել, որ ըստ Մ. Ալինեիի «պալեոլիթային շարունակականության տեսության»¹⁰, հնդեվրոպացիները հենց հին Եվրոպայի բնակիչներն էին, իսկ նոր ներգաղթողներին վերագրվում է ուրալյան և թյուրքական ծագում (այս տեսակետը լայն շրջանառություն չունի). տե՛ս M. Alinei. The Paleolithic Continuity Paradigm for the Origins of Indo-European Languages. An Introduction. <http://www.continuitas.org/intro.html>.

⁹ Т. В. Гамкредидзе, В. В. Иванов. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Тбилиси, 1984.

¹⁰ C. Renfrew. Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins. London 1987. Որոշ չափով այս վարկածին է հարում և Վ. Մաֆրոնովի տեսությունը. տե՛ս В. А. Сафронов. Индоевропейские прародины:

¹¹ Այդ վարկածի համաձայն՝ անատոլիական և հնդեվրոպական մյուս լեզուների մայր լեզուն՝ նախահնդիսթերենը սկզբից բաժանվել է երկու ճյուղի՝ անատոլիական և բուն հնդեվրոպական: Առաջինի ժառանգներն են վկայված անատոլիական լեզուները (իսթերեն, լուվիերեն, լիդիերեն, լիկիերեն և այլն), որոնք ակնհայտորեն ազգակից են հնդեվրոպական ընտանիքին, բայց և որոշակիորեն տարբերվում են մյուսներից, իսկ երկրորդը, ավելի ուշ, նորից ճյուղավորվել է, ինչի հետևանքով սկիզբ են առել հնդեվրոպական մյուս լեզուները:

ա. 5000 թվականով): Փոքր Ասիայում են մնացել միայն անատոլիական լեզուների կրողները¹²:

Գամկրելիձեն և հատկապես Իվանովը, շարունակելով պնդել իրենց հին՝ հայաստանյան և հյուսիսմիջագետքյան տեղայնացման վարկածը, որոշակի նորություններ ու փոփոխություններ են մտցնում մի շարք հարցերում: Այսպես, հնդեվրոպական, սեմական և քարթվելական ընդհանրություններին ավելացվում են նորերը, բերվում են հյուսիսկովկասյան, խուռաուրարտական և շումերական ընդհանրություններ (հիմնականում ըստ Ստարոստինի և Ուիթակերի), հնդեվրոպական անվանաբանության նոր փաստեր հինարևելյան գրավոր լեզուներում, նշվում է հնդեվրոպացիների գաղթերում նաև ջրային ճանապարհորդությունների հնարավորությունը: Հնդեվրոպական միասնության դարաշրջանը շարունակվում է թվագրվել շուրջ մ. թ. ա. 5000 թվականով: Ի հակադրություն Ռենֆրյուի, նրանք գտնում են, որ երկրագործական արտադրող տնտեսությունն արդեն բավական տարածվել էր իր առաջավորասիական օրրանից, երբ հնդեվրոպացիները, որոնք գտնվում էին այդ տարածաշրջանում և յուրացրել էին այն, սկսում են ինտենսիվորեն տեղաշարժվել, ինչը հանգեցնում է այդ տնտեսակարգի ծավալման նոր փուլի: Հնդեվրոպացիների տարածման նոր փուլ է սկսվում ձիերով կառքերի ի հայտ գալուց հետո: Վերջին համատեղ աշխատության մեջ հեղինակները ենթադրում են, որ նահահայրենիքը գտնվել է ավելի հարավ, քան առաջ իրենք կարծել են¹³:

¹² C. Renfrew. The Tarim Basin, Tocharian, and Indo-European Origins: a View From the Bronze Age and Early Iron Age Peoples of Eastern Central Asia.– JIES, Monograph 26, vol.1. Washington D. C. 1998; Ն ու յ ն ի 'The Anatolian Origin of Proto-Indo-European and the Autochthony of the Hittites. Greater Anatolia and the Indo-Hittite Language Family.– JIES, Monograph 38. Washington D. C., 2001; Ն ու յ ն ի 'Time Depth, Convergence Theory, and Innovation in Proto-Indo-European. Languages in Prehistoric Europe. Heidelberg 2003; P. Belwood, C. Renfrew. Examining Farming. Language Dispersal Hypothesis. Cambridge, 2002. Ի միջի այլոց, Ռենֆրյուի վերջին տարբերակը հիշեցնում է Ի. Դյակոնովի՝ Գամկրելիձեի և Իվանովի տեսության քննադատության մեջ ներկայացրած կարծիքը. տե՛ս И. М. Дьяконов. О прародине индоевропейских диалектов.– «Вестник древней истории», 1982, № 3, с. 18–19, № 4, с. 24. Դյակոնովի քննադատության պատասխանը տե՛ս Т. В. Гамкрелидзе, В. В. Иванов. Индоевропейский язык..., с. 965–966.

¹³ Т. В. Гамкрелидзе, В. В. Иванов. The Early History of Indo-European Languages.– Scientific American, March 1990, pp. 110–116; В. В. Иванов. Southern Anatolian and Northern Anatolian. Greater Anatolia and the Indo-Hittite language Family.– JIES, Monograph 38, Washington D. C., 2002, pp. 131–183; В. В. Иванов. Двадцать лет спустя: о доводах в пользу расселения носителей индоевропейских диалектов из древнего Ближнего Востока. У истоков цивилизации. Сборник статей к 75-летию В. И. Сариниди. М., 2004, с. 41–67; В. В. Иванов. The Indo-European Homeland in the Near East: New Evidence.– “Bulletin of the Georgian National Academy of Sciences”, 2007, vol. 175, № 3, pp. 127–137; Т. В. Гамкрелидзе, В. В. Иванов. Индоевропейская прародина и расселение индоевропейцев: полвека исследований и обсуждений.– «Вопросы языкового родства», № 9. М., 2013, с. 110–136. <http://www.philology.ru/linguistics3/gamkrelidze-ivanov-13.htm>.

Հայոց լեզվի պատմության լավագույն գիտակ Գ. Ջահուկյանը, որը քննադատորեն էր վերաբերում Գամկրելիձեի և Բվանովի տեսությանը¹⁴, վերջին շրջանում նույնպես հակված էր հնդեվրոպական նախնական հայրենիքը տեղայնացնելու ինչ-որ տեղ Առաջավոր Ասիայում¹⁵:

Ռ. Գրեյը և Բ. Ատկինսոնը, վերաքննելով լեզուների պատմական ազգակցության՝ Մ. Սվոդեշի գլոտոքրոնոլոգիական մեթոդը և օգտագործելով հաշվողական մաթեմատիկայի ու կիրառական վիճակագրության նորագույն մոտեցումներ, մեծ քանակությամբ լեզուների հիմնական բառամթերքի քննության հիման վրա հնդեվրոպական լեզուների բաժանման ու ժամանակագրության նոր մոդել են առաջարկում, որի համաձայն այդ լեզուները բաժանվել են իրարից շատ ավելի վաղ, քան ենթադրվել է: Առաջինն անջատվել են խեթերենի (մ. թ. ա. շուրջ 6700 թ.), ապա՝ թոխարերենի, հունարենի և հայերենի նախնի լեզուները (բոլորը մ. թ. ա. 6000 թ. առաջ): Մնացած հնդեվրոպական լեզուները՝ հնդիրանական, բալթիկ-սլավոնական, գերմանական, իտալյան և կելտական, ձևավորվել են մեկ նախնուց մ. թ. ա. 4000 թ. սահմաններում¹⁶: Նախահայրենիքի վաղ, անատոլիական ժամանակագրության համար գտնվում են նոր փաստարկներ¹⁷:

Այս նոր ժամանակագրությունը խոսում է Բ. Ռենֆրյուի տեսության օգտին, որը, ինչպես տեսանք, հնդեվրոպական միասնությունը ժամանակագրում է շուրջ 7000 թ. մ. թ. ա.: Ինչ հարաբերություն կարող է լինել այս երկու՝ կուրգանային/տափաստանային և փոքրասիական վարկածների միջև: Նախահայրենիքի մերձավորարևելյան տեղայնացման կողմնակիցները չեն ժխտում հյուսիսսևծովյան տարածքների դերը: Հին հնդեվրոպացիների մի մասը կարող էր մնալ կամ փոքր տեղաշարժվել իր հին փոքրասիական նախահայրենիքի տարածքներում, իսկ մյուսը, հավանաբար, Բալկաններով, անցնել Սև ծովի հյուսիս, որտեղ և կարող էր ձևավորվել հնդեվրոպական լեզուների մի նշանակալից մասի (հնդիրանական, կելտական, գերմանական, բալթիկ-սլավոնական)

¹⁴ Г. Б. Джаукян. Индоевропейская фонема *b и вопросы реконструкции индоевропейского консонантизма.– «Вопросы языкознания», 1982, № 5, с. 59–67; Գ. Ջահուկյան. Հայոց լեզվի պատմություն, նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, 1987, էջ 74:

¹⁵ Գ. Ջահուկյան. Չրույցներ հայոց լեզվի մասին, Երևան, 1992, էջ 22–26: Հմնտ. ն ու յ ն ի՝ Հայոց լեզվի պատմություն..., էջ 75, Г. Б. Джаукян. Очерки по истории дописьменного периода армянского языка. Ереван, 1967, с. 38–39.

¹⁶ R. D. Gray, Q. D. Atkinson. Language-Tree Divergence Times Support the Anatolian Theory of Indo-European Origin. Nature, № 426, 2003, pp. 435–439; Q. D. Atkinson, R. D. Gray. How Old is the Indo-European Language Family?, pp. 91–109; R. D. Gray, Q. D. Atkinson, S. J. Greenhill. Language Evolution and Human History: What a Difference a Date Makes. Philosophical Transactions of Royal Society. B 12 April 2011 vol. 366. № 1567, pp. 1090–1100.

¹⁷ R. J. Ryder, G. K. Nicholls. Missing Data in a Stochastic Dollo Model for Binary Trait Data, and its Application to the Dating of Proto-Indo-European.– “Journal of the Royal Statistical Society”: Series C, vol. 60, 1, 2011, pp. 71–92; R. Bouckaert, P. Lemey. M. Dunn, S. J. Greenhill, A. V. Alekseyenko, A. J. Drummond, R. D. Gray, M. A. Suchard, Q. D. Atkinson. Mapping the Origins and Expansion of the Indo-European Language Family.– Science, № 337, 2012, pp. 957–960.

երկրորդային հայրենիքը: Այստեղից այդ լեզուները կարող էին տարածվել դեպի արևմուտք՝ Եվրոպա և արևելք՝ Միջին Ասիա, մինչև Հնդկաստան: Նշանավոր գենետիկ Լ. Կավալլի Սֆորցայի աշխատանքներում արդեն ցույց է տրվում, որ կուրգանային մշակույթի կրողները, մասամբ, գենետիկորեն ծագում են Մերձավոր Արևելքից, ինչը կարող է հաշտեցնել անատոլիական և կուրգանային վարկածները¹⁸:

Ներկայումս համաշխարհային լայն ճանաչում է ստացել Հ. Պեդերսենի առաջարկած և հետագայում խորհրդային գիտության մեջ Վ. Մ. Բլիշ-Մվիտիչի կողմից զարգացված, այսպես կոչված, լեզուների ազգակցության նոստրատիկ տեսությունը, որը ցեղակցություն է սահմանում Եվրոպայի, Ասիայի և Աֆրիկայի մի շարք կարևոր լեզվաընտանիքների միջև (հնդեվրոպական, աֆրասիական, որի մեջ է մտնում սեմական, քարթվելական, ուրալյան, ալթայյան, դրավիդյան)¹⁹: Լեզուների այս ենթադրյալ մակրոընտանիքը նույնպես պիտի նախահայրենիք ունենար ինչ-որ տեղ Արևմտյան Ասիայում²⁰: Ա. Դոլգոպոլսկին և Ա. Բոմհարդը՝ ժամանակակից նոստրատիկ լեզվաբանության ակնառու ներկայացուցիչները, հնդեվրոպական նախահայրենիքի հարցում, համապատասխանաբար, կենտրոնափոքրասիական²¹ և հարավուսական տեղայնացումների կողմնակիցներ են²²:

¹⁸ L. L. Cavalli-Sforza. Genes, Peoples and Languages. New York, 2000, pp. 159–163; L. L. Cavalli-Sforza, P. Menozzi, A. Piazza. The History and Geography of Human Genes. Princeton, 1994, pp. 264–265; L. Stone, P. F. Lurquin, L. L. Cavalli-Sforza. Genes, Culture, and Human Evolution: a Synthesis. Princeton, 2006, p. 200; L. L. Cavalli-Sforza, A. A. Piazza. Diffusion of Genes...; Q. D. Atkinson, R. D. Gray. How Old is the Indo-European Language Family?, p. 102.

¹⁹ В. М. Иллич-Свитыч. Опыт сравнения ностратических языков, т. 1–3. М., 1971–84. Մակրոընտանիքի մեկ այլ վարկած տե՛ս J. H. Greenberg. Indo-European and its Closest Relatives: the Eurasiatic Language Family. Stanford (CA), 2000.

²⁰ Նոստրատիկ լեզուների նախահայրենիքը վարկածային ձևով տեղայնացնում են հարավարևմտյան Ասիայում, վերջին սառցադաշտային դարաշրջանի ավարտին (Բարեբեր կիսադարձի գոտի՝ Լևանտ, Հայկական լեռնաշխարհի հարավ, Ջագրոս, շուրջ 15000–12000 մ. թ. ա.): Ա. Բոմհարդն այն տեղայնացնում է Հայկական լեռնաշխարհի հարավում, հյուսիսային Միջագետքում և Միրիայում (համարյա այնտեղ, ուր Գամկրելիձեն և Բվանովը տեղայնացնում են հնդեվրոպական նախահայրենիքը. տե՛ս A. R. Bomhard. Recent Trends in Nostratic Comparative Linguistics.– “Bulletin of the Georgian National Academy of Sciences”, vol. 2, № 4, 2008, pp. 149–150.

²¹ A. Dolgopolsky. Nostratic Dictionary. Cambridge, 2008, p. 3. Տե՛ս նաև հեղինակի ավելի վաղ աշխատությունները՝ Cultural Contacts of Proto-Indo-European and Proto-Indo-Iranian with Neighbouring Languages.– Folia Linguistica Historica. Acta Societatis Linguisticae Europaeae. VIII/1-2, 1987, pp. 3–36; The Indo-European Homeland and Lexical Contacts of Proto-Indo-European with Other Languages. Mediterranean Language Review III, 1988, pp. 7–31; More about the Indo-European Homeland Problem. Mediterranean Language Review VI-VII, 1993, pp. 230–248.

²² A. R. Bomhard. Indo-European and the Nostratic Hypothesis: History of Research, Current Trends, and Future Prospects. Charlston, 1996, p. 67; Մáδ Ū ÝÇ՝ Reconstructing Proto-Nostratic: Comparative Phonology, Morphology, and Vocabulary. 2 volumes. Leiden, 2008, p. 221 ff.

Հայագիտության համար շատ կարևոր է հայերենի՝ հնդեվրոպական լեզուների շարքում գրաված դիրքի հարցը: Հայտնի է, որ հայերենը հնդեվրոպական լեզուների առանձին մի ճյուղ է ներկայացնում: Որոշ ուսումնասիրողներ հնդեվրոպական միասնությունից հետո առանձնացնում են հունահայարկական (արիական են կոչվում հնդիրանական հին ցեղերը, որոնք իրենց անվանել են այդպես՝ հին հնդ. ārya-, հին պրսկ. arya-)²³ բարբառային հանրույթը, որը, անջատվելով հնդեվրոպական ընդհանրությունից, որոշ ժամանակ կազմել է մեկ ամբողջություն, իսկ հետագայում բաժանվել հունական, հայկական և հնդիրանական ճյուղերի²⁴: Ընդ որում, հայերենը որոշակի մերձավորություն է դրսևորում հատկապես հունարենի հետ: Այս տեսակետին են հարում և՛ Թ. Գամկրելիձեն, և՛ Վ. Իվանովը²⁵: Գ. Ջահուկյանի՝ հարցի բազմակողմանի քննության արդյունքը համանման է՝ ըստ հնչյունաբերականական և բառային գույքաբանությունների, հայերենին առավել մոտ լեզուն հունարենն է²⁶: Վերջերս հայերենի և հունարենի հատուկ մերձավորության հարցը հիմնավոր կերպով վիճարկվել է Ջ. Քլաքսոնի կողմից, որը գտնում է, որ հայերենն ավելի մոտ չէ հունարենին՝ քան հնդիրանականին²⁷: Խնդրի վերջին մանրամասն քննության համաձայն՝ երեք լեզուները եղել են հարևան կամ, իրոք, կազմել բարբառային մեկ ամբողջություն: Արիական ճյուղի հեռացումից հետո հայերենը և հունարենը երկար ժամանակ շարունակել են մնալ նույն տարածքում և ձեռք բերել նոր ընդհանուր հատկանիշներ²⁸:

²³ Արյա/արիա բառը XIX դ. հին հնդկական և իրանական մշակույթների հմայքի ակնհայտ ազդեցության տակ ժամանակին ընդունվել էր որպես բոլոր հին հնդեվրոպացիների ինքնանվանում: Առավել հանրահայտ է այդ անվանման կիրառությունը նացիստական Գերմանիայում, որտեղ այն արհեստականորեն դարձվել էր հյուսիսգերմանական, իրենց հատկանիշներով իբր մյուս ռասաներին գերազանցող «նորդիկ»՝ շիկահեր, երկարազանգ, «իդեալական, մաքուր» հնդեվրոպական ռասայի կոչումը: Դա, ինչպես և հնդեվրոպական բոլոր ժողովուրդներին «արիացի» կոչելը, գիտական չէ և ներկայումս շրջանառվում է նեոֆաշիստական, մերձգիտական և սիրողական շրջանակներում, իսկ գիտական գրականության մեջ արիական, արիացիներ կարող են կոչվել միայն հնդիրանական, հաճախ նրանց հնդկաստանյան (հնդարիական) ճյուղի ցեղերը: Ի միջի այլոց, այդ ցեղանունը կիրառվել է և հին հայերենում որպես իրանցիների անվանում՝ հմմտ. արեաց արքա և այլն:

²⁴ Այս տեսակետի հիմնադիրն է Ֆ. Շպեխտը, որն առաջարկել է հնդեվրոպական տարբեր լեզուների՝ մայր լեզվից անջատվելու ժամանակագրության իր մոդելը. տե՛ս F. S p e c h t. Die Ausbreitung der Indogermanen, Berlin, 1944.

²⁵ Т. В. Г а м к р е л и д з е, В. В. И в а н о в. Индоевропейский язык и индоевропейцы, с. 898–899.

²⁶ Գ. Ջ ա հ ու կ յ ա ն. Հայոց լեզվի պատմություն..., էջ 96–97, 103–105, 203–204:

²⁷ J. C l a c k s o n. The Linguistic Relationship between Armenian and Greek. Oxford, 1994, pp. 199–202.

²⁸ H. M a r t i r o s y a n. The Place of Armenian in the Indo-European Language Family: the Relationship With Greek and Indo-Iranian.– «Вестник РГГУ», № 16. Вопросы языкового родства, 2013, 10, с. 126.

Ընդհանրապես, հայերենի և Բալկանների հին լեզուների կապերը միշտ եղել են գիտնականների ուշադրության կենտրոնում²⁹: Դրանցից կենդանի լեզուներն են հունարենը և այբաներենը: Մեռած լեզուներից (փոյուզերեն, թրակերեն, դակերեն և այլն) փոյուզերենը, ըստ վերջին ուսումնասիրությունների, չափազանց մոտ է հունարենին (որի հետ ծագել է, հավանաբար, մ. թ. ա. III հազարամյակի վերջին Բալկաններում խոսվող ընդհանուր նախնի լեզվից)³⁰: Ըստ այդմ, ներկայումս անընդունելի է դեռևս հին հունական հեղինակներից սկզբնավորված հայ-փոյուզական չափազանց սերտ ազգակցության կամ նույնիսկ հայերի «փոյուզական վերաբնակիչներ» լինելու տեսակետը³¹ (հայերենը, հնդեվրոպական լեզուների մեջ համեմատաբար մերձավոր լինելով հունարենին և փոյուզերենին, զգալի չափով տարբերվել է դրանցից արդեն մ. թ. ա. 2000 թ.): Իսկ ըստ Ֆ. Կորտլանդտի՝ հայերենի ամենամերձավոր լեզուն է այբաներենը, որին համարում է թրակերենի հետնորդը³²: Ինչ վերաբերում է մյուս բալկանյան լեզուներին, դրանց վերաբերյալ տվյալները սուղ են և ճշգրիտ եզրակացություններ դժվար է անել (բայց մերժվում է «թրակափոյուզիական լեզուների» ստորաբաժանումը, որին է պատկանել, իբր, հայերենը, քանի որ և՛ հայերենը, և՛ թրակերենը բավական հեռու են փոյուզերենից):

Հասկանալի է, որ հունահայարիական ընդհանրության և վաղնջահայերենի ձևավորման վայրը նույնպես փնտրվել է տարբեր տեղերում՝ ըստ նախահայրենիքի տեղայնացման վարկածների: Մեկ այլ խնդիր է ներկայացնում հայերենի՝ մյուս լեզուներից տարանջատվելու ժամանակագրությունը: Ըստ Գ. Ջահուկյանի՝ հայերենի, որպես առանձին լեզվի, սկզբնավորումը պետք է սկսված լիներ մ. թ. ա. III հազարամյակի սկզբից³³: Մոտավորապես նույն տարրերակն է առաջարկել և Ֆ. Կորտլանդտը, ըստ որի՝ հայերենի և թրակերենի կրողները միասին են հեռացել իրենց հին հայրենիքից Ուկրաինայում և հաստատվել Բալկաններում մ. թ. ա. 3000–2800 թթ.³⁴ (Մ. Գիմբուտասի տեսության «երրորդ ալիքը»): Յ. Տիշլերը, ըստ հնդեվրոպական 100 և 200 հիմնական բառերի պահպանվածության ցուցակի, հայերենի առանձնացումը թվագրում է մ. թ. ա. 4700 կամ 5700 թթ.³⁵: Ըստ Ատկինսոնի և Գրեյի վերջին հոդվածների՝ ինչպես տեսանք, հայերենը և հունարենը բաժանվել են հնդեվրոպական մայր ճյուղից և իրարից մ. թ. ա. 6000 թ. վաղ, հնդեվրոպացիների փոքրասիական հայրենիքում (իսկ արիացիները և

²⁹ Տե՛ս, օրինակ, Գ. Ջահուկյանի. Հայերենը և հին հնդեվրոպական լեզուները, Երևան, 1970, նույնի՝ Հայոց լեզվի պատմություն..., էջ 296–306:

³⁰ О. Лигорин, А. Лубоцкий. Фригийский язык. Языки мира: реликтовые индоевропейские языки Передней и Центральной Азии. М., 2013, с. 180–181.

³¹ Այդ մասին տե՛ս А. Петросян. О происхождении армянского народа: проблема идентификации протоармян (критический обзор).– «Армянский вестник», 2009, 2/3–1, с. 69–70:

³² F. Kortlandt. Armeniaca. Comparative Notes by Frederik Kortlandt with an Appendix on the Historical Phonology of Classical Armenian by R. Beekes. Oxford, 2003, pp. 74, 86, 140, 152–153.

³³ Գ. Ջահուկյանի. Հայոց լեզվի պատմություն..., էջ 25:

³⁴ F. Kortlandt. The Spread of the Indo-Europeans.– JIES, 1990, pp. 131–140.

³⁵ Ն՝Յ J. P. Mallory, D. Q. Adams. The Oxford Introduction to Proto-Indo-European..., p. 95.

շատ հնդեվրոպական ժողովուրդներ՝ Սև ծովի հյուսիսում, շատ ավելի ուշ, ինչք հակադրվում է հունահայարիական մերձավոր կայերի փաստերին³⁶:

Այսպիսով, հնդեվրոպական նախահայրենիքի տեղայնացման և հնդեվրոպական լեզուների իրարից տարանջատման ու տարածման ուղիների և ժամանակի վերաբերյալ կան տարբեր տեսակետներ, ընդ որում, դրանք բոլորն էլ դեռևս մնում են վարկածային: Այնհայտ է, որ ժամանակակից գիտությունը դեռևս հնարավորություն չունի ճշգրտորեն և միարժեքորեն լուծելու այդ խնդիրները: Ի միջի այլոց, նույն չլուծված պատկերն ենք տեսնում նաև այլ լեզուների նախահայրենիքների տեղայնացման գործում³⁷: Բայց, դատելով գիտության զարգացման միտումներից, թերևս, տիրապետող կարող է դառնալ Ռենֆրյուի և Գիմբուտասի նորացված տեսությունների գուճոգրությունը՝ նախնական հայրենիք Փոքր Ասիայում և հետագա նոր հայրենիք Սև ու Կասպից ծովերի հյուսիսում: Հայաստանյան վարկածը, որպես Ռենֆրյուի վարկածի տարբերակ, նույնպես կարող է շրջանառվել այս համատեքստում:

Հայ ժողովրդի ձևավորման և նախապատմության խնդրում երբեմն էական դեր է վերագրվել հնդեվրոպական նախահայրենիքին: Երկար ժամանակ ուսումնասիրողները՝ Յ. Մարկվարտը, Հ. Աճառյանը, Հ. Մանանդյանը և այլք, հայերին (ավելի ստույգ՝ հնագույն հայերենի կրողներին) Հայկական լեռնաշխարհ բերելով Բալկաններից, բացահայտ կամ ոչ բացահայտ էլնում էին ոչ միայն հին հունական աղբյուրների՝ հայերին բալկանյան կամ փոյուզական ծագում վերագրելու փաստից, այլև, հաճախ առանց հաստիկ նշելու, հնդեվրոպական նախահայրենիքի արևելավրոպական (Ուկրաինա և հարավ-ուսական տափաստաններ) տեղայնացման վարկածից: Հետագայում հայոց ազգածագման հարցը, հատկապես Հայաստանում, հաճախ քննարկվել է Թ. Գամկրելի-ձեի և Վ. Բվանովի վարկածի շրջանակներում:

Մինչդեռ Գամկրելի-ձեի և Բվանովի՝ նախահայրենիքի հայաստանյան տեղայնացումը երբեք լայն ընդունելություն չի ունեցել հարցին քիչ թե շատ իրազեկ գիտնականների կողմից, հատկապես Արևմուտքում: ԽՍՀՄ-ում որոշ դրական կարծիք ձևավորվեց 1980-ականներին³⁸, որը մարեց շուտով: Ընդհակառակը, շատ հեղինակներ իրենց խիստ անհամաձայնությունն են արտահայտել Գամկրելի-ձեի-Բվանովի տեսության դեմ³⁹: Քննադատողները նշում են բազմաթիվ թերություններ վարկածում և անհնար են համարում հնդեվրոպական նախահայրենիքի հայաստանյան տեղադրությունը: Ընդ որում, հեղինակները հնագետներ չեն, և տեսության հենց հնագիտական մասն է հա-

³⁶ Մինչդեռ հայերեն և հնդիրանական առանձնահատուկ ընդհանրությունները չէին կարող ձևավորվել իրարից հեռու. տե՛ս, օրինակ, H. Martirosyan. The Place of Armenian in the Indo-European Language Family, pp. 98–109.

³⁷ J. P. Mallory, D. Q. Adams. The Oxford Introduction to Proto-Indo-European..., p. 444.

³⁸ Այդ մասին, հայոց լեզվի պատմության համատեքստում տե՛ս Օ. Ս. Широкое. Место армянского языка среди индоевропейских и проблема армянской прародины. – «Вестник общественных наук» АН АрмССР, 1980, № 5, с. 60–93. Г. Клычков. Модель глоттогенеза армян. – «Вестник общественных наук» АН АрмССР, 1980, № 8, 87–99.

³⁹ И. М. Дьяконов. О прародине индоевропейских диалектов; J. H. W. Penney. Review. – “University of London Bulletin of the School of Oriental and African Studies”, 1998, 1, pp. 153–155; H. C. Melchert. Review. Journal of the American Oriental Society”, 1997, 4, pp. 741–742; P. Friedrich. Review. American Anthropologist, New Series, 1991, 1, pp. 226–227.

մարվում առավել թույլը⁴⁰: Նրանք ևս, ուլքեր համակրանքով և ըմբռնումով են վերաբերում Գամկրեյիձե-Բվանովի վարկածի դրույթներին (հատկապես լեզվաբանական), հնդեվրոպական նախահայրենիքի հարցում հստակ արտահայտել են իրենց անհամաձայնությունը և նույնիսկ տարակուսանքը (օրինակ, Դոլգոպոլսկի, Դրյուս, Բիրնբաում և այլք)⁴¹: Ընդհանրապես, այս վարկածն իրական շրջանառության մեջ է եղել, փաստորեն, միայն խորհրդային և հետխորհրդային տարածքներում⁴²:

Ընդհանրապես, հնդեվրոպական որևէ ժողովրդի ձևավորման հարցը միարժեքորեն չտեղայնացվող հնդեվրոպական նախահայրենիքի հետ սերտորեն կապելը պարզունակեցնում է խնդիրը: Ավելին, որևէ վարկածի ուղղագիծ կառուցումը հնդեվրոպական նախահայրենիքի կոնկրետ տեղայնացման հիման վրա կարող է արժեզրկել այն: Այսպես, Ուկրաինայի և հարավային Ռուսաստանի՝ գոնե երկրորդային հնդեվրոպական նախահայրենիք լինելը դժվար է վիճարկել⁴³: Բայց դրանից չի բխում, որ սլավոնական լեզվի և սլավոնների գոյությունը Ուկրաինայում ու Հարավային Ռուսաստանում հնարավոր է հասցնել հնագույն ժամանակներ: Նշված դարաշրջանից հետո եղել են տեղի բնակչության մեծ տեղաշարժեր, և սլավոնական մայր լեզուն ձևավորվել է ուշ, իսկ որտե՞ղ, կարելի է միայն ենթադրություններ անել: Մեզ հայտնի պատմական ժամանակներում՝ մ. թ. ա. առաջին հազարամյակում, այսինքն՝ նախահայրենիքի դարաշրջանից հազարամյակներ անց, այդ տարածքներում տարածված էին այլ հնդեվրոպական՝ իրանական լեզուներով խոսող ցեղեր՝ սկյութներ, սարմատներ և այլն: Բսկ սլավոններն Ուկրաինայի տարածքում տիրապետող են դարձել մ. թ. առաջին հազարամյակի կեսից հետո:

Ի միջի այլոց, ըստ Գամկրեյիձեի և Բվանովի, վաղնջահայերը (հնագույն հայերենի կրողները) ձևավորվել են իրենց առաջարկած նախահայրենիքից արևմուտք ընկած տարածքներում, հետո միայն անցել արևելք՝ Հայկական լեռնաշխարհ և Երևանավանքը՝ լեռնաշխարհում առավել վաղ հիմնավորված խուռաուրարտական էթնիկական տարրի վրա⁴⁴: Արևմտյան տեղայնացում է առաջարկվում և Ատկինսոնի ու Գրեյի

⁴⁰ Տե՛ս, օրինակ, М. Гимбутас. Primary and Secondary Homeland; Е. Н. Черны х. Циркумпонтийская провинция и индоевропейцы. Древний Восток: этнокультурные связи. М., 1988, с. 48–52; J. P. Mallory. In Search of the Indo-Europeans, pp. 181–182; В. А. Сафонов. Индоевропейские прародины, с. 24–27 և այլն:

⁴¹ Տե՛ս նշված հեղինակների արդեն հղված աշխատություններում. R. Drews. The Coming of the Greeks. Princeton, 1988, pp. 34, 152–154; Н. А. Birnbaum. Personal Greeting. Поэтика, история литературы, лингвистика. Сборник к 70-летию Вячеслава Всеволодовича Иванова. М., 1999, с. 9–16.

⁴² Վերջին ժամանակներս միայն վաղամեռիկ լեզվաբան Ս. Մտարոստինն է փաստարկներ ներկայացրել նախահայրենիքի այդ տեղադրության օգտին. տե՛ս S. A. Starostin. Indo-European Glottochronology and Homeland.– Труды по языкознанию. М., 821–827. Բսկ հնագիտական աշխատանքներից նշենք С. А. Григорьев. Археологические основания ближневосточной локализации индоевропейской прародины на территории Евразии.– «Вестник Челябинского университета», серия 10, 2003, с. 142–157.

⁴³ Այդ հարցն էլ որոշակի շահարկվում է ազգայնական շրջանակներում. տե՛ս, օրինակ, Ю. А. Ш и л о в. Прародина ариев. Киев, 1995; И. Н. Р а с с о х а. Украинская прародина индоевропейцев. Харьков, 2007.

⁴⁴ Т. В. Г а м к р е л и д з е, В. В. И в а н о в. Индоевропейский язык..., с. 913, примеч. 3, с. 968–969, примеч. 2.

աշխատանքներում, միայն առավել վաղ ժամանակագրությամբ (ինչը հակասում է հունահայարիական մերձավորության ակնհայտ փաստերին): Ըստ Ռենֆրյուի վարկածի վերջին տարբերակի՝ հայերենը, որպես ոչ անատոլիական լեզու, պետք է ձևավորվեր հնդեվրոպացիների՝ Բալկաններ անցնելուց հետո և նոր միայն վերադառնար Հայկական լեռնաշխարհ: Կուրգանային տեսության շրջանակներում ևս վաղնջահայերին սովորաբար բալկանյան ծագում է վերագրվում, բայց չի կարելի բացառել նաև ներգաղթը հյուսիսից՝ Կովկասի վրայով⁴⁵: Ընդ որում, նրանց տեղաշարժերը և Հայկական լեռնաշխարհում հաստատվելը տարբեր հեղինակներ թվագրում են տարբեր կերպ ու տարբեր դարաշրջաններով (մինչև Խեթական տերության դարաշրջանը, նրա անկումից հետո, Ուրարտուի դարաշրջանում և այլն)⁴⁶:

Հնդեվրոպական նախահայրենիքի դարաշրջանը թվագրում են մ. թ. ա. չորրորդ հազարամյակից ավելի վաղ ժամանակներով: Ցանկացած ոչ հայաստանամերձ տեղայնացում, տեսականորեն, չի բացառում հայերի լեզվական նախնիների՝ Հայկական լեռնաշխարհում գտնվելը նախապատմական ժամանակներից, ասենք, մ. թ. ա. երրորդ և երկրորդ հազարամյակներում: Միննույն ժամանակ, հայաստանյան և հայաստանամերձ տեղայնացումները տեսականորեն չեն բացառում հնդեվրոպական ցեղերի թափառումներն այլ տարածքներում, վաղնջահայերենի ձևավորումն այլուրեք և ուշ վերադարձը տարածաշրջան⁴⁷:

⁴⁵ Մեզանում, ելնելով հնագույն հայերենով խոսող ցեղերի նույնացման վարկածներից, երբեմն տարբերակում են հայ ժողովրդի ձևավորման □տեղաբնիկության□ և «եկվորության» տեսակետներ, որոնցից երկրորդը համարվում է □ոչ հայանպաստ□: Այդ բնորոշումները ճշգրիտ և գիտական չեն: Ժամանակակից գիտակից մարդը ծագել է Աֆրիկայում և այլուրեք, կարելի է ասել, որ «եկվոր» է (ասենք, Եվրոպա է թափանցել 35000 տարի առաջ): Իսկ հնդեվրոպական լեզուների տարածումը, ինչպես տեսանք, տեղի է ունեցել շատ ավելի ուշ, ընդամենը մի քանի հազար տարի առաջ: Ամենուրեք տեղի են ունեցել մարդկանց մեծ տեղաշարժեր և հնդեվրոպական նախահայրենիքի շրջանառվող տեղայնացումների դեպքում հնդեվրոպական լեզուներով խոսող բոլոր ժողովուրդները և լեզուները, այդ թվում՝ այդ նախահայրենիքների ներկայիս բնակիչները, համաձայն այդ տերմինաբանության, «եկվորներ» են (ասենք, կենտրոնական Փոքր Ասիայում հաջորդաբար խոսվել է խաթերեն, խեթերեն, փոյուգերեն, հունարեն և թուրքերեն): Հայկական լեռնաշխարհի վաղ պատմության ընթացքում ևս եղել են բեկումնային ներգաղթեր, որոնք արմատապես փոխել են բնակչության դեմքը (տե՛ս հաջորդ ծանոթագրությունը): Ընդհանրապես, «տեղաբնիկության» գաղափարն այլ իմաստ կունենար, եթե չլիներ Գամկրելիձե-Բվանովի վարկածը (այդ դեպքում հարկ կլիներ մերժել հայերենի հնդեվրոպական բնույթը, ինչպես անում էր Գ. Ղափանցանը, ինչը լուրջ չէ): Եվ, ի վերջո, պետք է տարբերել լեզվի տարածման պատմությունը ժողովրդի պատմությունից:

⁴⁶ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Ա. Պ ե տ ր ո ս յ ա ն. Հայոց ազգածագման հարցեր, Երևան, 2006, էջ 89–144:

⁴⁷ Այդ մասին տե՛ս և Գ. Ջ ա հ ու կ յ ա ն. Հայոց լեզվի պատմություն..., էջ 75, Ա. Պ ե տ ր ո ս յ ա ն. Հայոց ազգածագման հարցեր, էջ 98–99: Այս հնարավորությունները պետք է համադրվեն Հայկական լեռնաշխարհի հնագիտական տվյալների հետ: Էնեոլիթից հետո, մ. թ. ա. չորրորդ հազարամյակի կեսերից մինչև երրորդ հազարամյակի կեսերը լեռնաշխարհում և հարակից շրջաններում ծաղկում է ապրում վաղբրոնզեդարյան կուր-արաքսյան մշակույթը, որի կրողներին հաճախ խուռաուրարտական ծագում է վերագրվում: Նրա բնորոշ հատկանիշներն են վառ

ПРОБЛЕМА ИНДОЕВРОПЕЙСКОЙ ПРАРОДИНЫ И ПРОТОАРМЯНСКИЙ

АРМЕН ПЕТРОСЯН

Р е з ю м е

В современной науке наибольшее распространение имеют две теории: 1) неолитическая, которая локализует индоевропейскую прародину в Малой Азии (ок. 7000 г. до н.э.); 2) степная или курганная, согласно которой индоевропейцы – древние жители Украины и южной России (ок. 4000 г. до н.э.) Теорию Т. Гамкрелидзе и В. Иванова (армянская гипотеза) можно рассматривать как частный случай первой. Армянский, согласно этим теориям, мог отделиться от индоевропейского праязыка на территории Малой Азии, на Балканах или на севере Черного и Каспийского морей, где он развивался в контакте с греческим и индоиранским.

THE PROBLEM OF PROTO-INDO-EUROPEAN HOMELAND AND PROTO-ARMENIAN

ARMEN PETROSYAN

S u m m a r y

Currently, there are two models of localization and spread of Proto-Indo-European languages: 1) the Neolithic model that involves a wave of advance from Anatolia c. 7000 BC; 2) the steppe or kurgan model which sees the Proto-Indo-Europeans emerging out of local communities in the forest-steppe of the Ukraine and south Russia, whose expansion westwards is initiated c. 4000 BC. The theory by T. Gamkrelidze and V. Ivanov (Armenian hypothesis) might be regarded as a special case of the first of them. Armenian, according to these theories, could have separated from the Indo-European in Anatolia, in the Balkans or in the north of the Black and Caspian seas, where it neighbored with Greek and Indo-Iranian.

արտահայտված սոցիալական շերտավորման բացակայությունը և խաղաղ, երկրագործական կացութիւնը բնակավայրերում: Մ. թ. ա. երրորդ հազարամյակի կեսերից սկսում են ի հայտ գալ նոր իրողություններ՝ ռազմաշունչ գաղափարախոսությամբ մարդկանց ներհոսք, սոցիալական վառ արտահայտված շերտավորում, առաջնորդների ճոխ թաղումներ: Շուտով հիմնահատակ կործանվում է ողջ հին մշակույթը, վերանում են բնակավայրերը և երկար դարեր լեռնաշխարհում տիրապետող է դառնում քոչվորական կենցաղը: Այս ներգաղթողները շատ առումներով համապատասխանում են հնդեվրոպացիների վերաբերյալ հայտնի պատկերացումներին: Ընդ որում, որոշ փաստեր՝ բնակավայրերի բացակայություն, կուրգանային թաղումներ, փայտակերտ-վաճքային դամբարաններ և այլն (հատկապես՝ Վրաստանի տարածքում) կարող են ակնարկել ներգաղթողների գոնե մի մասի սկզբնական տարածքը՝ հնդեվրոպացիների կուրգանային/տափաստանային նախահայրենիքը: Ովքե՞ր էին նրանք՝ միտաննիական արիացիների նախնիները, վաղնջահայերենի կրողները, թե՛ այլ ցեղեր, դժվար է ասել: Բայց փաստերը, որոնք այս տեսանկյունից լրջորեն չեն դիտվել հայագիտության մեջ, անհրաժեշտ է քննել: